

Отримано: 20.09.2019 р.

Прорецензовано: 25.09.2019 р.

Прийнято до друку: 10.10.2019 р.

e-mail: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua;

nazar.martyniuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-15-24

Трофимович В., Мартинюк Н. Зовнішньополітичні аспекти діяльності еміграційного уряду УНР в країнах Європи та Північної Америки (1924–1940 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 15–24.

УДК 94(477). 15:327 «1924/1940»

Володимир Трофимович, Назар Мартинюк**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР В КРАЇНАХ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1924–1940 РР.)**

У статті охарактеризовано становище і діяльність дипломатичної служби екзильного уряду Української Народної Республіки в країнах Європи та Північної Америки у 1924–1940 рр. З'ясовано, що Варшава та Париж були центрами здійснення й координування тогочасної зовнішньої політики УНР. Показано ставлення зарубіжних держав до українського питання. Проаналізовано основні віхи зовнішньополітичної активності, роботу дипломатичних представництв і послів еміграційного уряду. Звернено увагу на те, що дипломатична діяльність носила винятково громадський характер, оскільки після підписання Ризького договору 1921 р. еміграційний уряд УНР не мав офіційних представництв в іноземних державах. Наголошено на тому, що активна зовнішньополітична діяльність здійснювалася не лише в західноєвропейських державах, а й у регіоні Центрально-Східної Європи. Висвітлено зовнішньополітичну та суспільну активність у Сполучених Штатах Америки та Канаді.

Ключові слова: уряд УНР в екзилі, дипломатичне представництво, дипломатична місія, посол, еміграційний уряд, *de facto*, українське питання, офіційне визнання.

Volodymyr Trofymovych, Nazar Martyniuk**FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF THE UNR EMIGRATION GOVERNMENT
IN THE COUNTRIES OF EUROPE AND NORTH AMERICA (1924–1940)**

The article describes the position and activity of the diplomatic service of the Exile Government of the Ukrainian National Republic in the countries of Europe and North America in 1924–1940. The scientific problem raised attracted the attention of representatives of the Ukrainian emigration and a number of modern Ukrainian researchers. However, the topic presented has not been adequately reflected in the national Historical science. The diplomatic service was an integral part of the foreign policy activity of the UNR emigration government and represented its interests among the world community.

These are the reasons for the elimination of the Tarniv branch of the UNR. The role of S. Petliura in the intensification of diplomatic activity is illustrated. It is revealed that Warsaw and Paris were centers of implementation and coordination of the then foreign policy of the UNR. The attitude of foreign states to the Ukrainian issue is shown. The main milestones of foreign policy activity, work of diplomatic missions and ambassadors of the emigration government are analyzed. It is pointed out that the diplomatic activity was of a purely public nature, since after the signing of the Treaty of Riga in 1921, the UNR emigration government had no official representative offices in foreign countries. It was thanks to a cohort of UNR representatives who lived in different countries of the world that they were able to support work in the international arena (M. Eremiev, E. Onatsky, R. Smal-Stotskyi, O. Shulhyn, etc.).

It is emphasized that active foreign policy activity was carried out not only in Western European countries but also in the region of Central and Eastern Europe. Foreign and social activity in the United States and Canada is covered.

The authors conclude that the Warsaw-Paris period of UNR activity in exile is a testament to the continuity of the Ukrainian foreign policy service in the international arena, which has lost its official status due to the complex international situation and Bolshevik influences. The foreign policy of the exile government was closely intertwined with the socio-political, cultural and scientific vectors of the UNR government.

Key words: *the UNR government in exile, diplomatic mission, diplomatic mission, Ambassador, emigration government, de facto, Ukrainian issue, official recognition.*

На сучасному етапі спостерігається позитивна тенденція зростання зовнішньополітичної активності України, розбудова та розвиток дипломатичної служби, впровадження оптимальних методів її функціонування. З огляду на це, актуальним залишається вивчення досвіду міжнародної діяльності екзильного уряду УНР у вказаний період, оскільки це слугуватиме ґрунтовнішому розумінню витоків української зовнішньої політики, застереженню української дипломатії від можливих помилок і прорахунків.

До цього часу немає комплексного дослідження, присвяченого виключно цій проблемі. Серед сучасних українських дослідників різні аспекти вказаної теми вивчали П. Брицький [1], Б. Гончар [5], І. Матяш [16, 17; 18], І. Панова [23], В. Піскун [24; 25] та інші. Особливий науковий інтерес викликають монографія В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.)» [24] та наукова розвідка І. Матяш «Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі» [18]. Тут у новому руслі описана дипломатична діяльність, ґрунтовно висвітлені окремі аспекти зовнішньої політики УНР в екзилі, критично проаналізовані конкретні кроки унерівців та ставлення іноземних держав до українського питання.

Представлена тема привертала увагу представників української діаспори, які були безпосередніми учасниками діяльності дипломатичної служби УНР в екзилі. Особливий інтерес для висвітлення теми мають праці М. Лівницького [11], С. Онацького [22], О. Шульгина [37] та ін.

Базовою, на наш погляд, для вивчення діяльності еміграційного уряду є праця одного із колишніх очільників УНР в екзилі, активного громадського діяча, журналіста М. Лівницького «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» [11]. Автор висвітлює діяльність УНР на еміграції в цілому, особливо не деталізуючи окремі її аспекти. Так, лише фрагментарно розкрито роботу дипломатичної служби, обділені увагою військова ділянка роботи, зв'язки з Україною. Тут є посилання на власні спогади та спостереження, звернення до документальних свідчень, однак останні представлені фрагментарно. Для дослідження проблеми важливою також є праця О. Шульгина «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» [37]. Автор навів чимало різноманітних документальних джерел, наголосив на окремих аспектах зовнішніх зносин та контактів УНР на еміграції, висвітлює її співпрацю з міжнародними організаціями. У цілому, праці представників української діаспори містять багатий фактичний матеріал, але не позбавлені й недоліків, в першу чергу пов'язаних із суб'єктивністю оцінок.

Таким чином, незважаючи на значний науковий доробок, присвячений питанням зовнішньополітичної діяльності УНР в екзилі в окреслений нами період, ця проблема все ще потребує висвітлення. Тому метою статті є висвітлити деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності еміграційного уряду УНР у країнах Європи та Північної Америки в 1924–1940 роках.

Як відомо, після підписання Ризького договору 1921 р. було поступово ліквідовано офіційні дипломатичні представництва та місії еміграційного уряду УНР у країнах Європи, Азії та Америки. Відома українська дослідниця історії дипломатії І. Матяш в одній із своїх наукових статей зауважувала, що у «тарнівський період» діяльності УНР (1921–1923) деякий час продовжували діяти місії в Австрії, Бельгії, Голландії, Великій Британії, Італії, Німеччині, Румунії, США, Туреччині, Чехословаччині, Швейцарії [16, с. 59]. Вона також відзначила той факт, що останнім серед українських представництв у Європі припинила діяльність Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (травень 1924 року) [16, с. 59]. Пріоритетні завдання роботи МЗС еміграційного уряду вбачалися у консульських функціях та ефективній взаємодії із представниками зарубіжних країн, оскільки після втрати державної території УНР становище, організаційні та правові проблеми консульської служби суттєво загострилися [10, с. 135–136]. Символічне значення в умовах припинення роботи офіційних консульств мала практика продовження створення посад українських почесних консулів у іноземних державах [16, с. 59]. Упродовж 1918–1923 рр. були створені перші почесні консульства в Азербайджані, Швеції, Нідерландах, Швейцарії, Данії, Сирії та Лівані [10, с. 191]. В умовах втрати державної території це мало винятково важливе значення для екзильного уряду, оскільки це демонструвало подальшу українську присутність в різних країнах [10, с. 191]. Останнім отримав призначення на посаду почесного консула в Дамаску Олекса Боголюбський [16, с. 59]. Почесні консули допомагали українцям, які опинилися у вимушеній еміграції [16, с. 59; 10, с. 191].

Упродовж 1924–1940 рр. зовнішньополітична робота представників УНР була тісно пов'язана із їх громадсько-політичними контактами та науковою діяльністю, адже уряд Республіки втратив колишній статус суб'єкта міжнародної діяльності [32, с. 42]. І. Матяш зауважила, що після припинення діяльності офіційних дипломатичних установ та представництв УНР, ДЦ реалізовував свою роботу в цьому напрямку у формі участі в роботі міжнародних конференцій та публікації відповідних матеріалів у своїх періодичних виданнях [16, с. 59]. Зовнішня політика та розвиток дипломатичних відносин із різними державами були пріоритетними для екзильного уряду. Дипломатична служба слугувала одним із основних засобів, потужним інструментом у боротьбі за офіційне визнання останнього та відстоювання його інтересів серед світового співтовариства.

Першопочатково саме у польському місті Тарнові уенерівці знайшли надійне пристанище для своєї роботи. Упродовж тарнівського періоду (1921–1923 рр.) відбувалося становлення зовнішньополітичної служби Державного Центру УНР (ДЦ УНР) на еміграції, формування основних векторів дипломатії. Однак, поразка Другого Зимового походу на чолі з генералом Юрієм Тютюнником дала поштовх до ліквідації цього осідку еміграційного уряду. Повна невдача посяла розгубленість серед керівництва УНР і прискорила розпад Тарнівського осередку [11, с. 18; 28, с. 69]. Загалом зауважимо, що проблема згуртування українських політичних сил на еміграції гостро стояла упродовж усього міжвоєнного періоду діяльності й не зникла у подальшому. Це пояснюється наявністю внутрішніх суперечок та протиборств [33, с. 5].

Окремої уваги заслуговує фінансовий чинник, адже у зв'язку з недостатньою кількістю коштів масово скорочувався державний апарат та видатки на інші сфери діяльності [33, с. 4]. Як зазначав колишній президент УНР в екзилі М. Лівіцький, «фінансові засоби зманіли до мінімуму, а тому неможливо було втримати таку велику установу, якою була Рада Республіки, і виплачувати посольські дієти членам Ради. Люди в пошукуванні зарібкової праці почали масово роз'їздитися з Тарнова» [11, с. 16]. Отже, із середини 1923 р. представники уряду та інші громадсько-політичні діячі почали залишати Тарнів. Більшість з них виїхали до Варшави, дехто – до Праги та Бухареста. Голова Директорії УНР Симон Петлюра та заступник голови уряду В'ячеслав Прокопович оселилися в Парижі [11, с. 18]. Таким чином, було сформовано два центри подальшої роботи й зовнішньополітичної активності еміграційного уряду – Варшава та Париж [8, с. 132]. В історіографії період існування ДЦ УНР в екзилі з 1924 до 1940 року отримав назву «варшавсько-паризького». З 1927 р. міжнародна діяльність екзильного уряду активно зосереджувалась на форумі Ліги Націй у Женеві [28, с. 70].

Упродовж 1923–1924 рр. тривала дискусія, метою якої було визначення організаційної структури еміграційного центру: чи повинен надалі існувати уряд, чи потрібно створити замість нього спеціальний комітет або раду. Врешті-решт перемогла ідея існування екзильного уряду, котру підтримував Симон Петлюра. Останній зауважив з цього приводу: «Опинившись в умовах перебування на чужині, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї роботи державної, а, навпаки, вжити заходів до скріплення свого становища і зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України» [цит. за: 36].

Такої ж позиції дотримувався і Микола Лівіцький: «Спираючись також на погляди наших визначних діячів, що залишилися в Україні (Єфремов та інші), – зазначав він, – перемогла ідея утримання при житті екзильного уряду, як доказ того, що Україна і український народ не скапітулювали перед ворогом і продовжують свою боротьбу не як якась опозиція супроти комуністичного режиму в Україні, але маючи за кордоном легітимних речників України і домагаючись не лише полегшень для українського населення, але усунення чужоземної окупації і відновлення цілковитої суверенності української держави, Української Народної Республіки. Таким чином було втримано Державний Центр, що складався з екзильного голови держави (Голови Директорії, Головного Отамана С. Петлюри) і уряду (Ради Міністрів)» [11, с. 19–20].

Міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгин зауважував, що екзильний уряд переживав внутрішню кризу, а протягом 1922–1927 рр. його дипломатична діяльність істотно звузилась [37, с. 77]. Після підписання вищезгаданого договору в Ризі уряд УНР опинився у становищі, в якому був майже позбавлений можливості виступати на міжнародній політичній арені. Крім того, відбулося надзвичайне погіршення відносин із Західною Європою: неможливість отримання віз, уряд був відрізаний від європейських політичних центрів, від своїх представників за кордоном, позбавлений будь-якої можливості репрезентувати українське питання перед зарубіжними державами і контролювати діяльність своїх посольств і місій [24, с. 174–175]. Попри це, на думку В. Трембіцького:

«...все в ДЦ йшло по лінії законності, послідовності, легітимності, навіть і після 1924–1925 років, коли дипломатичні представництва були закриті, а їх місце зайняли «політичні представництва УНР» та «горожанські комітети» як замісники консулятив» [цит. за: 23, с. 73].

У 1924–1925 рр., завдяки зусиллям С. Петлюри, зовнішньополітична робота поступово активізувалася [37, с. 77]. Значною мірою цьому сприяв його переїзд до Парижу [28, с. 70]. Зокрема, під час подорожі він відвідав Будапешт, Цюрих, Відень і Женеvu. Переїздом Голови Директорії займалися представники зовнішньополітичної служби УНР М. Василько та В. Сікевич.

Як довела І. Матяш, С. Петлюра виконував обов'язки керівника прес-бюро Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті. За його дорученням у місцеві газети передавалися повідомлення про останні події в Україні [18, с. 294]. Він підтримував також тісні контакти із послом-міністром М. Васильком, оскільки цінував думки і поради цього авторитетного дипломата, котрий представляв УНР в Італії та Швейцарії, мав зв'язки з німецькою політичною елітою [18, с. 291]. Генерал В. Сікевич, колишній очільник дипломатичної місії в Угорщині, отримав повноваження від Голови Директорії щодо здійснення спеціальної місії з метою «виучити імміграційні обставини в Канаді» [18, с. 294–295].

У жовтні 1924 р. С. Петлюра прибув на постійне місце проживання до Парижу, де розгорнув широку громадсько-політичну діяльність. Саме звідси він координував роботу екзильного уряду, підтримував зв'язок із його членами та послами, розкиданими по всьому світу, завдяки чому активізувалися міжнародні зв'язки УНР. За його сприяння готувалося видання тижневика «Тризуб». Метою останнього було висвітлення діяльності УНР на еміграції, подій на окупованій радянською владою Україні, стану розробки українського питання на міжнародній арені тощо. До роботи над виданням були залучені дипломати, діячі культури, освіти, науки: М. Єремійв, М. Лівіцький, О. Шульгин, С. Наріжний, Д. Дорошенко та ін. Також «Тризуб» став свідченням існування постійного зв'язку між українською політичною еміграцією в Польщі і Франції [24, с. 185]. Адміністратором цього часопису був Іларіон Косенко (із 1925 р. і до червня 1940 р.), який належав практично до усіх громадських організацій, створених українцями у Франції. Разом з представниками уряду УНР він працював задля об'єднання сил української еміграції [25, с. 262–263]. Іларіон Федорович листувався з дописувачами «Тризуба», відомими послами та дипломатами УНР. Під псевдонімом «І. Заташанський» він опублікував низку статей на політичну тематику [25, с. 263].

У Франції також проживали В. Прокопович, Я. Токаржевський-Карашевич (останній мав контакти з місцевими дипломатичними і політичними колами), О. Шульгин (очільник дипломатичної місії в Франції, потім – міністр закордонних справ УНР, у 1939–1940 рр. – голова уряду УНР в екзилі), О. Удовиченко, М. Кривецький та ін. Фактично, з 1922 року неофіційно продовжувала існувати Місія УНР, Генеральна Рада і пізніше Головна Рада, які були посередниками між українською еміграцією та урядом Франції [24, с. 267]. З 1925 р. українські послы і громадсько-політичні діячі Я. Токаржевський-Карашевич, О. Шульгин, М. Шульгин, М. Шумицький та інші увійшли до комітету Франс-Оріан у Парижі [24, с. 267]. Він об'єднував впливових політиків як Франції, так і багатьох країн Східної Європи [8, с. 132]. У спеціально присвячених Україні додатках бюлетеня цього Комітету в 1925–1929 рр. часто друкувався В. Прокопович [34, с. 183].

Журналіст і дипломат Михайло Єремійв прибув до Парижу в 1927 р., а пізніше, у 1928 р. – переїхав до Швейцарії. Тут очолив пресове агентство «Ofinor», яке на багатьох європейських мовах видавало щотижневі відомості про Україну та в цілому про СРСР (зокрема, бюлетені видання були поширені не тільки в Парижі, а й у Римі, Женеві, Мадриді) [2, с. 428]. Зазначимо, що з 1928 до 1939 рр. М. Єремійв був акредитований в якості журналіста при Лізі Націй і висвітлював усі її конференції та асамблеї в Женеві, Лугано, Парижі, Римі, Локарно [17, с. 52].

Безпосередньо за сприяння міністра закордонних справ екзильного уряду О. Шульгина в Парижі створено Головну Еміграційну Раду (1929 р.), котра налагодила організаційну роботу серед українських емігрантів, здійснювала зовнішню інформаційну агітацію [5, с. 648]. Останній, будучи уповноваженим екзильним урядом, активно заявляв про себе на форумі Ліги Націй, а також намагався всіляко захищати інтереси українських емігрантів у країнах Європи. Він уважав, що світове співтовариство не може ігнорувати факту існування української держави [35, с. 11].

Як уже зазначалося, другим центром дипломатичної діяльності еміграційного уряду стала Варшава. З цього приводу М. Лівіцький писав: «Головним одначе, тереном діяльності уряду була все таки Польща з уваги на таку обставину: в Польщі перебувала аж до 1939 р. найбільша частина української

військової і цивільної еміграції і під Польщею опинилися чисто українські землі з понад 7-ма мільйонами українського населення» [11, с. 21].

Український громадсько-політичний діяч і дипломат Роман Смаль-Стоцький переїхав з Лондону до польської столиці у 1925 р., де очолював клуб «Прометей», працював професором Варшавського університету і секретарем Українського наукового інституту. Але надалі залишався активним діячем ДЦ УНР на еміграції. Його квартира, фактично, представляла собою своєрідне посольство, де приймали дипломатів західних держав, а також малий музей і місце «наочного навчання дипломатів» [1, с. 691–692]. Досвідчений політик підтримував зв'язки між екзильним урядом й Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО) та його Парламентським представництвом. Неодноразово зустрічався із головою Української військової організації (УВО) Євгеном Коновальцем [1, с. 692].

На теренах Другої Речі Посполитої у серпні 1923 р., грудні 1928 р. та жовтні 1937 р. відбулися з'їзди української еміграції, де обговорювались актуальні питання правового забезпечення, культурно-освітньої діяльності тощо. До їхньої роботи активно долучалися і дипломати [24, с. 182–186].

У Польщі діяв Український центральний комітет (УЦК), який був тут головною легальною організацією, що переймала на себе деякі повноваження уряду УНР [24, с. 150]. У боротьбі з більшовиками українці-наддніпрянці були союзниками поляків, а це, певною мірою, зобов'язувало офіційну Варшаву до запровадження відповідного юридичного статусу їхнього перебування та давало змогу в завуальованих формах продовжити подальше політичне життя уряду УНР і Голови Директорії С. Петлюри [24, с. 198]. Також часто навідувались представники УНР, а головне – послы європейських держав, із якими її дипломати намагалися сконтактувати задля утвердження важливості українського питання на міжнародній арені.

Слід зазначити, що офіційна Варшава матеріально допомагала екзильному уряду. Зокрема, активізація контактів між ними розпочалася 4 серпня 1926 р. з пропозицією відновити україно-польський союз. З цього часу розпочалося співробітництво не тільки в галузі дипломатичних зносин, а й у розвідці та контррозвідці [12, с. 9]. Наприклад, у 1935 р. із щомісячного загального бюджету на унерівську еміграцію виділялося 23 тис. злотих, частина з яких використовувалися на: утримання Голови ДЦ УНР – 2100; відділення українців у Болгарії – 450; Румунії – 400; військові організації в Югославії та Румунії – 340 та 240 відповідно; видання періодики – 4689 тощо [12, с. 9; 30, с. 52–53].

Наголосимо, що консолідувало українську еміграцію та дало поштовх до розгортання діяльності в різних напрямках трагічне вбивство С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі. Після суду над убивцею, дипломатична активність УНР під керівництвом О. Шульгина, котрого на початку цього року було призначено міністром закордонних справ, не припинялася [5, с. 645; 37, с. 78]. Головою екзильного уряду після смерті С. Петлюри до 1939 року був В. Прокопович, а Директорію очолив А. Лівіцький, який перейняв і посаду головного отамана військ УНР в екзилі. Останній також керував ДЦ УНР у Варшаві, але знаходився під постійним наглядом польської поліції [34, с. 187].

У країнах Західної Європи залишалися проживати представники зовнішньополітичної служби УНР на еміграції, які продовжували здійснювати політичну й інформаційно-пропагандистську діяльність [11, с. 35–36]. Зокрема, у Празі – М. Славинський, у Відні – М. Троцький, у Берліні – В. Хотько, у Римі – Є. Онацький та ін.

У 1924–1925 рр. дипломатичні контакти з англійським політикумом підтримував Р. Смаль-Стоцький, який представляв інтереси УНР під час свого наукового стажування у Великобританії [39; 1, с. 691]. Як відомо, остання тоді мала дуже напружені відносини з СРСР, а пізніше – значний інтерес до становища українців у Польщі [11, с. 40]. Упродовж 1935–1938 рр. діяв Англо-Український комітет, який являв собою неформальне об'єднання представників політичної еліти Великобританії, котрі зацікавились українським питанням. До нього входили член парламенту Сесил Л'естрендж Малоун, лорд Дікінсон, лорд Ноель-Бакстон, Дж. Мандер, Роберт Вільям Сігон-Вотсон та ін. Комітет підтримував тісні зв'язки із Українським Бюро у Лондоні, а у 1935 р. навіть видав брошуру «Українське питання та його значення для Великої Британії» [38]. Журналіст Е. Амменде у 1936 р. опублікував книгу «Людське життя в Росії», де розповів про голод в Україні упродовж 1932–1933 рр. Низку статей, присвячених українській тематиці, у багатьох англійських часописах надрукував британський журналіст Л. Логон. В одній з них він привернув увагу місцевих політиків на плани А. Гітлера щодо України, захоплення якої, на його думку, принесло б шкоду економічними стратегічними інтересам Великобританії. Він також радив включити Україну в систему Західної Європи,

оскільки вона необхідна для збереження миру [7, с. 289]. За січень-травень 1936 р. побачили світ понад 280 статей та різноманітних інформаційних матеріалів на українську проблематику в англійських журналах і газетах. Вона неодноразово обговорювалася на засіданнях товариства «Близький і Середній Схід», а у лютому 1939 р. Л. Лотон виступив з доповіддю «Україна: найбільша проблема Європи», в якій наголошував на необхідності відродження української державності [7, с. 289].

Р. Смаль-Стоцький у Королівському інституті міжнародних відносин виголосив доповідь на тему: «Устремління національностей у СРСР» (1936 р.) [40]. У ролі неофіційного посла він також представляв інтереси УНР в екзилі, крім Великобританії, ще й у Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Німеччині, Угорщині, Румунії, Фінляндії, Бельгії, прибалтійських країнах, періодично здійснюючи у ці держави поїздки [1, с. 691]. Р. Смаль-Стоцький встановлював контакти із представниками зарубіжних посольств задля підтримки українського питання на міжнародній арені. Окрім того, він читав лекційні курси у згаданих країнах [1, с. 692].

Бурхливу діяльність в Італії розгорнув Євген Онацький – дипломат, письменник і журналіст. Завдяки своїм зв'язкам із представниками місцевої політичної еліти, він читав курси українознавчих дисциплін у навчальних закладах Риму, добився від її уряду призначення університетських стипендій для вивчення україністики, зумів видати «Словник українсько-італійський», налагодив тісні контакти з тамтешніми журналістами, був кореспондентом часописів «Діло», «Свобода», «Новий час» та інших [14, с. 24]. У його працях збереглися відомості про контакти уряду УНР із Апостольським престолом («Українська дипломатична місія до Ватикану»). У 1930-ті роки Є. Онацький опублікував багато статей, присвячених міжнародним проблемам [3, с. 10].

Новий етап у житті Є. Онацького розпочався після його знайомства із Є. Коновальцем у 1929 р. Останній високо цінував здібності нового приятеля, увів його до кола наближених до себе осіб, радився із ним у питаннях міжнародної політики та призначив представником ОУН в Італії. У співпраці з українським політичним діячем, дипломатом, публіцистом, членом Проводу ОУН Д. Андрієвським Є. Онацький визначав вектори зовнішньополітичної діяльності Організації. Уваги заслуговує і його участь у форумі Ліги Націй, а також державотворчих процесах у Карпатській Україні. На думку Л. Винара: «В роках 1928–1939 Є. Онацький вибився на одного з найвидатніших українських журналістів, спеціаліста в міжнародній політиці» [3, с. 10].

5 грудня 1922 р. припинило свою діяльність дипломатичне представництво УНР в Німеччині [26, с. 465], а 6 лютого 1923 року Р. Смаль-Стоцький примусово залишив приміщення Посольства УНР [19, с. 469]. Таким чином, офіційні дипломатичні відносини УНР і Німеччини припинилися. Найбільш потужною організованою українською силою в останній були у 1920-х роках прибічники гетьманського руху. Однак, зусиллями дипломатів УНР наприкінці 1930-х рр. двосторонні відносини дещо пожвавилися [15, с. 9–13]. Так, під час конференції в Мюнхені у вересні 1938 р. до А. Гітлера, Б. Муссоліні, Е. Далад'є і Н. Чемберлена було вислано меморандум уряду УНР. У ньому робився акцент на тому, що без відновлення незалежної української держави та інших неросійських народів СРСР мир в Європі та світі буде під постійною загрозою, йшлося про державнобудівничі процеси в Карпатській Україні [28, с. 72–73]. Пізніше, протести уряду Третього Райху надсилали А. Лівіцький, полковник А. Мельник (ОУН) та митрополит А. Шептицький [28, с. 73]. Проте, усі вони були проігноровані. Гітлерівська Німеччина була вороже налаштована до екзильного уряду, оскільки він орієнтувався на колишню Західну Антанту [28, с. 73]. У вересні майбутнього року уряд УНР у Парижі задекларував свою солідарність із західними демократичними державами, засудив тоталітарні режими Німеччини та Радянського Союзу [36].

Хоча у міжвоєнний період політика екзильного уряду була зосереджена переважно на Великобританії та Франції, проте, паралельно здійснювалася зовнішньополітична та громадська діяльність у Чехословаччині, Румунії, Польщі [11, с. 41; 13, с. 300].

Значною мірою завдяки зусиллям представників дипломатичної служби УНР Чехословаччина перетворилася якщо не на політичний, то на культурний та науковий центри українських емігрантів у Європі. Свідченням цього було те, що тут відкрились Український громадський комітет, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова тощо [21]. Крім того, науково-культурні установи українців у міжвоєнний період діяли в Польщі (Український науковий інститут у Варшаві) [9] та Німеччині (Український науковий інститут в Берліні) [21, с. 210–219]. На перераховані інституції опиралися у своїй роботі українські дипломати.

Українська еміграція в Празі займалася також виданням різноманітних журналів, газет, листівок українською мовою, частина з яких виявлена у фондах українських архівів [цит. за: 27].

Із 1923 по 1927 рр. у Празі проживав О. Шульгин, який разом із М. Славинським, О. Лотоцьким, Д. Чижевським, А. Левицьким відновив Радикально-демократичну партію. У 1925 р. тут був утворений позапартійний Радикально-демократичний клуб, що всіляко сприяв створенню єдиного Державного центру УНР та політичному відродженню українського громадянства [5, с. 648]. Представники зовнішньополітичної служби УНР підтримували з цим клубом тісні контакти.

До 1925 р. активну культурно-просвітницьку, наукову, видавничу діяльність здійснював Український громадський комітет (УГК) у Чехословаччині. Він перестав існувати 25 травня того ж року через нестачу коштів, хоча було декілька невдалих спроб відродити його діяльність. Наступного року було створено Український комітет у Празі, у 1928 – Українську громаду в Чехословаччині й Українське об'єднання [6, с. 586]. Проте вони не мали того впливу, яким користувався УГК. Адже завдяки йому розвивалася не тільки науково-освітня робота, а й забезпечувалася підтримка української еміграції в різних державах, доволі багато її представників знайшли прихисток у містах ЧСР.

Зовнішньополітичні контакти із румунською владою підтримував голова дипломатичної місії Кость Мацієвич та представник уряду УНР Гнат Порохівський. Останній листувався із Головою Директорії А. Лівичем, очільником українського уряду В. Прокоповичем, дипломатами, міністрами О. Шульгиним, Р. Смал-Стоцьким, О. Лотоцьким та ін. Він виконував також завдання уряду УНР в Австрії, Болгарії, Німеччині, Італії, Угорщині, Франції, Польщі тощо [29, с. 12]. З 1932 р. Г. Порохівський працював референтом з політичної й економічної розвідки у країнах Західної Європи, а в 1940 р. очолив Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії [29, с. 12].

Офіційну дипломатичну місію в Румунії ліквідували у 1923 р. Замість неї було створено Громадський допомоговий комітет. Серед його діячів виділявся журналіст і громадський діяч Дмитро Геродот, який часто публікувався на сторінках тижневика «Тризуб», висвітлюючи життя українців у Румунії, діяльність дипломатичної місії УНР, різноманітні політичні проблеми української еміграції, тему Голоду 1932–1933, події на окупованій Україні тощо [4]. Він також підтримував зв'язки із очільниками редакції «Тризуба», дипломатами, діячами ДЦ УНР О. Шульгиним і В. Прокоповичем.

Більшість політичних емігрантів після ліквідації дипломатичного представництва в Румунії, яке захищало інтереси українців, виїхали до Чехословаччини, а ті, хто залишився, продовжували активну громадську діяльність та долучалися до участі в роботі міжнародних організацій [24, с. 300].

Генерал В. Сікевич у 1924 р. емігрував до Вінніпегу, а пізніше поселився у Торонто, де з головою поринув у громадські справи [20, с. 488]. Зокрема, брав участь українського товариства «Просвіта» імені Михайла Грушевського в Торонто. Крім того, він продовжував підтримувати контакти із Радою Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі [20, с. 488; 18, с. 295].

Через недостатнє фінансування було закрито офіційну дипломатичну місію УНР в США (грудень 1921 р.), котра не змогла розв'язати питання про офіційне визнання екзильного уряду [31, с. 204]. Проте, наприкінці 1930-х рр. відбулося поживлення українсько-американських відносин. Так, було встановлено контакти з послом США у Варшаві А. Бідлом. Стараннями Р. Смал-Стоцького були направлені звернення еміграційного уряду до президента Ф. Рузвельта у 1937 р. – нота за підписом міністра закордонних справ В. Прокоповича, а в 1939 – телеграма, підписана головою уряду А. Лівичем [1, с. 694–695]. Їхньою метою було привернення уваги офіційного Вашингтона до українського питання. Еміграційний уряд мав надію, що останній підтримає прагнення українського народу до відродження незалежної держави, але дива не сталося.

Отже, хоча офіційні дипломатичні представництва та місії УНР були ліквідовані, завдяки ентузіазму українських дипломатів у більшості європейських країн проводилася активна громадсько-політична робота, підтримувалися зовнішньополітичні контакти з їхніми політичними та дипломатичними колами. Науково-освітнім центром української еміграції стала Чехословаччина. Крім того, представники еміграційного уряду розгорнули зовнішньополітичну та суспільну діяльність у країнах Північної Америки – США та Канаді задля привернення світової уваги до українського питання.

Варшавсько-паризький період еміграційного уряду УНР став свідченням неперервності роботи української зовнішньополітичної служби на міжнародній арені, котра навіть втрапивши свій офіційний статус у багатьох державах, продовжувала існувати й була тісно переплетена із культурницьким, суспільно-політичними та науковим напрямками його діяльності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брицький П. Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 682–698.
2. Веденєєв Д.В. Єремійв Михайло Михайлович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2009. Т. 9: Е–Ж. С. 427–428.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність із нацією (1894–1979). Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. 31 с.
4. Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Гризуб». *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. 2012. С. 97–108.
5. Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 631–654.
6. Даниленко О. Чехословацька влада і українська еміграція в 1920-ті роки: порозуміння й співпраця. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 576–587.
7. Дробот І. Зовнішньополітична орієнтація української еміграції 1920–1930 рр. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 281–305.
8. Ішук-Пазунок Н. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Введення. *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали* / ред. Любомир Р. Винар, Наталія Пазунок. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. С. 129–137.
9. Козак С. Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 59–68.
10. Консульська служба України: становлення та розвиток / за ред. Г.М. Перепелиці. Київ: Логос, 2018. 440 с.
11. Лівницький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.
12. Малій Б.А. Виконавчі органи ДЦ УНР в еміграції. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18-19 травня 2017 року)*. Суми: Сумський державний університет, 2017. С. 7–10.
13. Малота О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 287–308.
14. Мартинюк Н. Євген Онацький – дипломат, письменник, журналіст. *Актуальні питання зовнішньої політики України: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції для студентів та молодих вчених (м. Чернівці, Україна, 25 листопада 2016 року)*. Чернівці, 2016. С. 23–25.
15. Мартинюк Н. Нариси дипломатії екзильного уряду УНР у країнах Європи (1924–1940). *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 травня 2017 року)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 9–13.
16. Матяш І. Головні події та знакові постаті інституційної історії української дипломатії 1917–1924 років. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. 18. С. 47–62.
17. Матяш І. Дипломатична кар'єра та еміграційне буття Михайла Єреміїва. *Зовнішні справи*. 2014. № 2. С. 50–55.
18. Матяш І. Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2006. Вип. 7. С. 289–305.
19. Меморандум повіреного в справах УНР в Німеччині Р. Смаль-Стоцького міністрові закордонних справ Німеччини фон Розенбергу про обставини припинення діяльності посольства УНР в Німеччині. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали* / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. С. 468–469.
20. Мушка Ю. Генерал Сікевич – військовий і дипломат. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 483–490.
21. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Част. 1. 372 с. / Репринтне перевидання (передмова та вступне слово Любомир Винар та Алла Атаманенко). Львів; Кент; Острог, 2008.: доп. 232 стор. фотоілюстрацій.
22. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3.9.1920 до 31.12.1921). *Український історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 110–133.
23. Панова І.Ю. Еволюція правового становища ДЦ УНР в екзилі. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 71–77.
24. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). Київ: МП «Леся», 2006. 672 с.: іл.
25. Піскун В. Портрет діяча УНР Іларіона Косенка за спогадами друзів і офіційними документами. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 261–265.
26. Повідомлення керуючому справами Директорії М. Мироновичу про закриття посольства УНР в Німеччині. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали* / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. С. 465–466.
27. Різдяні листівки української еміграції. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/01/14/146783/#11> (дата звернення: 12.03.2019).
28. Самійленко І. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920–1948). *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали* / ред. Любомир Р. Винар, Наталія Пазунок. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. С. 64–74.

29. Сапсай О.В. До біографії представника уряду УНР в Румунії Гната Порохівського. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18-19 травня 2017 року)*. Суми: Сумський державний університет, 2017. С. 10–13.
30. Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. Київ, 2003. 240 с.
31. Терещенко О.В. Дипломатична місія УНР у США в листах Юліана Бачинського. *Архіви України*. 2015. № 4. С. 201–229.
32. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
33. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / упор. В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
34. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання. Київ: Наукова думка, 2001. 608 с.
35. Ціватий В., Ващук Л. Особистість першого Міністра закордонних справ України крізь призму архівних документів (політико-дипломатична та інституційна діяльність Олександра Шульгина). *Зовнішні справи*. 2014. № 12. С. 10–13.
36. Чернявська С. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі (1920-ті рр.). URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/. /cherniavska.pdf (дата звернення: 11.05.2019).
37. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж: Меч, 1934. 251 с.
38. Anglo-Ukrainian Committee. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/aucomm1935-e.htm> (Last accessed: 03.05.2019).
39. Krawec R. Diplomatic mission of the UNR. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/dipmissunr-e.htm> (Last accessed: 19.04.2019).
40. Smal-Stocki, Roman. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/smalstocki-e.htm> (Last accessed: 11.05.2019).

References

1. Brytskyi P. Roman Smal-Stotskyi: dyplomatychna, hromadsko-politychna ta naukovo-pedahohichna diialnist. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2004. Vyp. 4. S. 682–698.
2. Viedenieiev D.V. Yeremiiv Mykhailo Mykhailovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2009. T. 9: E–Zh. S. 427–428.
3. Wynar L. Yevhen Onatskyi – chesnist iz natsiieiu (1894–1979). Niu-York; Miunkhen; Toronto, 1981. 31 s.
4. Vlasenko V. Publikatsii Dmytra Herodota na storinkakh paryzkooho tyzhnevnyka «Tryzub». *Visnyk Tsentralnoho derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky*. 2012. S. 97–108.
5. Honchar B. Oleksandr Shulhyn – pershyi ministr zakordonnykh sprav nezalezhnoi Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2003. Vyp. 3. S. 631–654.
6. Danylenko O. Chekhoslovatska vlada i ukrainska emihratsiia v 1920-ti roky: porozuminnia i spivpratsia. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2005. Vyp. 6. S. 576–587.
7. Drobot I. Zovnishnopolitychna oriientatsiia ukrainskoi emihratsii 1920–1930 rr. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2002. Vyp. 2. S. 281–305.
8. Ishchuk-Pazuniak N. Derzhavnyi Tsentri Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli. Vvedennia. *Derzhavnyi Tsentri Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli: statti i materiialy* / red. Lubomyr R. Wynar i Nataliia Pazuniak. Filiadelfiia; Kyiv; Vashington, 1993. S. 129–137.
9. Kozak S. Ukrainyskyi Naukovyi Instytut u Varshavi (1930–1939). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2012. Vyp. 22. S. 59–68.
10. Konsulska sluzhba Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok / za red. H.M. Perepelytsi. Kyiv: Lohos, 2018. 440 s.
11. Livytskyi M.A. DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy. Miunkhen; Filadelfiia: V-vo Ukrainske Informatsiine Biuro, 1984. 72 s.
12. Malii B.A. Vykonavchi orhany DTs UNR v emihratsii. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 18-19 travnia 2017 roku)*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet, 2017. S. 7–10.
13. Maliuta O. Orhany vlady ZUNR ta UNR v ekzyli u 20–40-i rr. XX st.: borotba za natsionalnu derzhavnist yak formu orhanizatsii povsiakdennoho zhyttia ukrainskoi emihratsii. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st.* Kyiv, 2007. Vyp. 12. S. 287–308.
14. Martyniuk N. Yevhen Onatskyi – diplomat, pysmennyk, zhurnalist. *Aktualni pyttannia zovnishnoi polityky Ukrainy: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii dlia studentiv ta molodykh vchenykh (m. Chernivtsi, Ukraina, 25 lystopada 2016 roku)*. Chernivtsi, 2016. S. 23–25.
15. Martyniuk N. Narysy dyplomatii ekzylnoho uriadu UNR u krainakh Ievropy (1924–1940). *Suspilni nauky: istoriia, suchasnist, maibutnie: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, Ukraina, 5-6 travnia 2017 roku)*. Kyiv: HO «Kyivska naukova suspilstvoznavcha orhanizatsiia», 2017. S. 9–13.
16. Matiash I. Holovni podii ta znakovi postati instytutsiinoi istorii ukrainskoi dyplomatii 1917–1924 rokiv. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2017. Vyp. 18. S. 47–62.
17. Matiash I. Dyplomatychna kariera ta emihratsiine buttia Mykhaila Yeremiiva. *Zovnishni spravy*. 2014. № 2. S. 50–55.
18. Matiash I. Pro nevidomu posadu Symona Petliury na dyplomatychnii sluzhbi. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2006. Vyp. 7. S. 289–305.
19. Memorandum povirenoho v spravakh UNR v Nimechchyni R. Smal-Stotskoho ministrovu zakordonnykh sprav Nimechchyny fon Rozenberhu pro obstavyny prypynennia diialnosti posolstva UNR v Nimechchyni. *Ukrainski*

dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kryvets. Kyiv: Smoloskyp, 2012. S. 468–469.

20. Mushka Yu. Heneral Sikevych – viiskovyi i diplomat. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2005. Vyp. 6. S. 483–490.

21. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Praha, 1942. Ch. 1. 372 s. / Reprintne perevydannya (peredmovta ta vstupne slovo Lubomyr Wynar ta Alla Atamanenko). Lviv; Kent; Ostroh, 2008.: dop. 232 stor. fotoilustratsii.

22. Onatskyi Ye. Pid omoforom barona M. Vasylika (Zapysky zhurnalista i diplomata vid 3-ho serpnia 1920 do 31-ho hrudnia 1921). *Ukrainskyi istoryk*. 1980. Ch. 1–4. S. 110–133.

23. Panova I.Iu. Evoliutsiia pravovoho stanovyscha DTs UNR v ekzyli. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2013. Vyp. 61. S. 71–77.

24. Piskun V. Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti roky XX stolittia). Kyiv: MP «Lesia», 2006. 672 s.: il.

25. Piskun V. Portret diiacha UNR Ilariona Kosenka za spohadamy druziv i ofitsiinymy dokumentamy. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2015. Vyp. 23. S. 261–265.

26. Povidomlennia keruiuchomu spravamy Dyrektorii M. Myronovychu pro zakryttia posolstva UNR v Nimechchyni. *Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy* / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kryvets. Kyiv: Smoloskyp, 2012. S. 465–466.

27. Rizdviani lystivky ukrainskoi emihratsii. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/01/14/146783/#11> (data zvernennia: 12.03.2019).

28. Samiilenko I. Pershyi etap Derzhavnogo Tsentru UNR v ekzyli (1920–1948). *Derzhavnyi Tsentru Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli: statii i materialy* / red. Lubomyr R. Wynar, Nataliia Pazuniak. Filiadelfiia; Kyiv; Vashington, 1993. S. 64–74.

29. Sapsai O.V. Do biohrafii predstavnyka uriadu UNR v Rumunii Hnata Porokhivskoho. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (Sumy, 18-19 travnia 2017 roku)*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet, 2017. S. 10–13.

30. Sidak V., Vronska T. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty: viiskova rozvidka ta kontrrozvidka DTs UNR v ekzyli 1926–1936 rr. Kyiv, 2003. 240 s.

31. Tereshchenko O.V. Dyplomatychna misiia UNR u SShA v lystakh Yuliana Bachynskoho. *Arkhivy Ukrainy*. 2015. № 4. S. 201–229.

32. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2008. 928 s.

33. Ukrainskyi parlamentaryzm na emihratsii. Derzhavnyi tsentr UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992 / uporiad. V. Yablonskyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2012. 840 s.

34. Uriady Ukrainy u XX st.: naukovy-dokumentalne vydannia. Kyiv: Naukova dumka, 2001. 608 s.

35. Tsivatyi V., Vashchuk L. Osobystist pershoho Ministra zakordonnykh sprav Ukrainy kriz pryzmu arkhivnykh dokumentiv (polityko-dyplomatychna ta instytutsiina diialnist Oleksandra Shulhyna). *Zovnishni spravy*. 2014. № 12. S. 10–13.

36. Cherniavska S. Derzhavnyi Tsentru Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli (1920 rr.). URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/.cherniavska.pdf (data zvernennia: 11.05.2019).

37. Shulhyn O. Bez terytorii. Ideolohiia ta chyn Uriadu U. N. R. na chuzhyni. Paryzh: Mech, 1934. 251 s.

38. Anglo-Ukrainian Committee. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/aucomm1935-e.htm> (Last accessed: 03.05.2019).

39. Krawec R. Diplomatic mission of the UNR. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/dipmissunr-e.htm> (Last accessed: 19.04.2019).

40. Smal-Stocki, Roman. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/smalstocki-e.htm> (Last accessed: 11.05.2019).